

ИСЛАМ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Түйіндеме

Түркі халықтарының X – XII ғасырлардағы әдебиеті тарихта ислам дәуірі әдебиеті деген атпен белгілі болды. Қазақ шешендік өнерін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстарының халқымыздың ұлы перзенті энциклопедист-ғалым, философ, әдебиет зерттеушісі, математик, музыка теоретигі, ақын Әбу Насыр әл-Фарабиден басталғаны белгілі. Мақалада ислам дәуіріндегі шешендік сөздер жайында кеңінен баяндалады.

ŞEŞENDİK WORDS IN THE LITERATURE OF THE ISLAMIC PERIOD

Abstract

The literature of the Turkic peoples of the X-XII centuries became known in history as the literature of the Islamic time. It is known that scientific research of the Kazakh oratory art began with the great son of our people-an encyclopedic scientist, philosopher, literary critic, mathematician, music theorist, poet Abu Nasr al-Farabi. The article describes in detail the eloquence of the Islamic era.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 3 /
TEMMUZ 2022

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Aynur KOSHEKOVA
Г. А. АСҚАР
А. Ә. ТАЛҒАТБЕК
Д. БУХАРБАЙ

koshekova71@mail.ru

Gönderim Tarihi
Received
23.06.2022

Kabul Tarihi
Accepted
05.07.2022

Atıf

KOSHEKOVA, Aynur,
АСҚАР Г. А.,
ТАЛҒАТБЕК А. Ә.,
БУХАРБАЙ Д.
(2022). “Ислам Дәуірі
Әдебиетіндегі
Шешендік Сөздер”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/3), 57-68.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Кіріспе

Қарахан мемлекетінің қағаны Мұса 960 жылы ислам дінін өз мемлекетінің ресми діні деп жариялады. 999 жылы Қарахан билеушісі Насыр қаған Орта Азиядағы Саманилер мемлекетіне ойсырата соққы береді. Кейінірек Қарахан хандығы Мәуеренахр жерін түгелдей өзіне қаратады. Жаңадан құрылған Қарахан мемлекеті елді басқарудың ислам дінінің қағидаларына негізделген идеологиясын жасауға, әлеуметтік-этикалық нормаларын белгілеуге тырысты. «Міне, осы қажеттілікті өтеу үшін Әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», Ибн Синаның «Даныш-намесі» («Білім кітабы»), Әл-Бирунидің «Хикметтері» («Даналық сөздері»), Махмұт Қашқаридің «Түркі тілдерінің жинағы», Жүсіп Баласағұнның мемлекетті басқару қағидалары жайындағы атақты «Құтадғу біліг» («Құтты білік») дастаны, Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» кітабы, Ахмет Йассауидің «Диуани хикметі» («Ақыл кітабы»), т.б. өмірге келді» деп жазады Н. Келімбетов (Келімбетов, 2005: 153).

Шығыстың дана ғұламасының шығармаларындағы шешендік сөздер туралы айтар болсақ, ең алдымен оның трактаттарының қарапайым, түсінікті тілмен жазылғанын, ең күрделі философиялық мәселелердің өзін барынша ұғынықты баяндайтынын атап өту керек. Шешендік сөздің аса қуатты қару екенін білетін ғалым бұл қаруды игі мақсаттарға ғана жұмсау керек екенін ескертеді, ол өзінің «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» деп аталатын кітабында «Риторика – әңгіме жүргізу қабілеті; оның көмегі арқасында қалауды немесе аулақ болуды керек қылатын жеке мүмкін заттар жөнінде (әңгімелесушіні) сендіру шеберлігі қалыптасады. Алайда мұндай қабілеті барлардың ішінде қайырымды адам бұл қабілетті игі істер үшін, пайымдағыштар игі істер үшін де, теріс істер үшін де, ал сұмдар пасықтық істер үшін пайдаланады» деп жазады (Әшімбаев, 145).

Әл-Фарабидің шешендік шеберлігі әсіресе оның өлеңдерінде көзге түседі.

Қашықтасам туған жер – қалың елім,
Не бір жүйрік болдырып жарау деген.
Шаршадым мен.
Қанатым талды менің
Шаңыт жолға сарылып қарауменен.

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,
Қасіреттің жасына көз жуынар.
О, жаратқан, көп неткен ақымағың,
Құм секілді тез ысып, тез суынар.

Зиялы аз, бір тұтам тіршілікте,
Әкімдікке күллісі жүгіреді,
Көкірекпен сезініп, күрсініп көп,

Жаным менің түршігіп түңіледі. (Нысаналин, 1974: 32-33).

Бұл өлеңде жырақта жүрген ақынның туған жеріне, еліне деген сағынышы көрініс тапқан. Төңірегіндегі қауымға көңілі толмаған, зиялы инабатты, білімді адамдардың аз екенін көрген сезімтал ақын жүрегі тебіреніп: «Жаным менің түршігіп түңіледі» деп күйінеді. Әл-Фарабидің мына бір өлеңі де өзінің аса бай, көркем тілімен, ақындық сезімінің тұнықтығымен оқыған жанды тәнті етеді:

Тамылжып бал тыныштық айналамнан,
Тылсым түнге құшағын жайған далам.
Мен жатырмын ұйқысыз жапа-жалғыз,
Жанымды ой жарығы аймалаған.

Аққан жұлдыз құласа кейде егер,
Сенің нұрлы бейнең боп кеудеме енер.
Әлдеқайда ғайыптан ынтызар ғып,
Өміріме бір ғажап сәуле берер.

Үнің жетер жаңғырып жырақтан ең,
Сезініп мен демінді гүл атқанмен,
Оның өзі бір-ақ сәт... содан кейін,

Мұңды әуенді жалғаймын бірақ та мен...
(Нысаналин, 1974: 36).

Орта ғасырлардың данышпан ғалымы Мақмұт Қашқаридың «Диуану лұғат-ат-түрк» атты еңбегі түркі халықтарының тарихы, тілі, әдебиеті, диалектілері, салт-дәстүрлері, тайпаларының орналасуы туралы аса құнды мағлұматтар беретін баға жетпес дүние болып отыр. «Диуану лұғат-ат-түрк» кітабын Махмұд Қашқари 1072-1074 жылдары Бағдат қаласында жазған. Бұл кітап 638 беттен тұратын 9000-нан астам түркі сөзінің араб тіліндегі аудармасы, түсіндірмесі келтірілген түркіше-арабша сөздік.

Мақмұд Қашқаридың өзі мұсылман мәдени орталықтары болған Қашқар, Самарқан, Бұхара, Мере, Бағдад қалаларында оқып, терең білім алып шығады. Ол араб, парсы тілдерін, араб философиясы мен тарихын, әдебиетін, шығыс поэзиясын оқып, зерттейді. М. Қашқари түркі халықтарының өмірін, тарихын, әдет-ғұрыптарын, орналасқан өңірлерін толық қамтып көрететін, оның тілін түсіндіретін кітап жазуды өз алдына мақсат етіп қояды. Бұдан соң ол түркі тайпалары мекендеген өңірлерді аралап, өз кітабына материал жинайды. Сол себепті, «Диуану лұғат-ат-түрк» кітабы ойдан шығарылған немесе біреулерден естіген деректер бойынша жазылған шығарма емес, нақты фактологиялық материалдарға негізделген шын мәніндегі ғылыми еңбек.

«Диуану лұғат-ат-түрк» кітабында тек тарихи деректер ғана емес, әдеби шығармалар, өлең-жырлар, мақал-мәтелдер көп болғандықтан орта ғасырлық түркі шешендігінің сан түрлі үлгілері кездеседі. Кітаптың сөздерге түсіндірме беретін жерлерінде әрі қысқа, әрі мән-мағыналы, көркемдік дәрежесі кемел шумақтар көп:

Түнле біле көшелім,
Иамар суын кешелім,
Тернүк суын ішелім,
Иувға иағы үвүлсүн.

Түн жамылып көшелік,
Иамар суын кешелік,
Тұма суын ішелік,

Жауыз жауым езілсін. (Мағынасы: Түнмен бірге, түнделетіп көшейік; Иамар суын кешіп өтейік; Тұнық тұма қайнар суын ішейік; Жауыз, зұлым жау езіліп быт-шыт тозсын.) (Қашқари 2007: 3/16-17).

Түркі халықтарының байырғы поэтикалық өлшемі — көг өлшемімен а-а-а-б түрінде (көшелім, кешелім, ішелім, үвүлсүн) ұйқасып тұрған бұл шумақ сол замандағы қым-қуыт аласапыран өмірді, үнемі болып жататын соғыстарды бейнелеп тұр. Төмендегі үзіндіде адам қоғамының ескі дерті болған ашкөздік, дүниеқоңыздық сыналады:

Ерен қамұғ артады неңлер ұдзұ,
Тавар көрүп ұслаиұ еске шоқар.
Күллі ерендер нәрсе қуып бұзылды,

Мүлік көріп, құзғын құстай құйылды. (Мағынасы: барлық адамдар мал-мүлік қуып бұзылды; байлық көрсе өлексеге жиналған құзғын құстай бәрі жабылды)

«Сөздің көркі - мақал» дегендей, түркі-қазақ шешендігінде әдетте мақал-мәтелдер көп қолданылады, әрі

орынды, қисынды қолдынылады. Махмұт Қашқаридың «Диуану лұғат-ат-түрк» кітабындағы кейбір мақал-мәтелдерді қарастырып көрелік: «Тайған иүгрүгүн тілкү севмес» («Түйғынның жүйрігін түлкі сүймес»); «Иүзге көрме ердзем тіле» («Жүзге қарама, қасиет тіле») Мағынасы: Бет-жүзіне қарама, шырайына қарама, қадір-қасиетіне (ақыл-парасатына) қара. Бұл қазіргі «Түсі игіден түңілме» деген мақалға ұқсайды; «Пұшмазар боз құш тұтар, евмесер үрүн құш тұтар» («Зерікпеген (жалықпаған) боз құс ұстар, саспаған ақ құс ұстар»). Мағынасы: Адам шыдамды болса, ақ лашын ұстап алар, әбдіреп саспаса, лашынның ең жақсысын ұстар. Бұл мақал бір істе көздеген мақсатқа жету үшін сабырлы, төзімді болу керек дегенді білдіреді. Қазіргі «Ерінбеген етікші болады» деген мақалға ұқсайды; «Күш елдің кірсе төрү түңлүктен шықар» («Күш есіктен кірсе, жөн-жосық, ынсап түңдіктен шығар»). Мағынасы: Күш, зорлық-зомбылық табалдырықтан аттаса, есіктен кірсе, ынсап, әділдік түңдіктен шығар.

Өз халқын шексіз сүйетін ғалым кітабының алғы сөзінде түркі жұртының күш-қуаты, құдіреті туралы: «Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер бұржысында (жұлдызында) жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырғанын көрдім. Тәңірі оларды «Түрік» деп атады және оларды мемлекетке еге қылды; Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолдарына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді әзіз қылды, әрі түріктер ішінен оларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады. Түріктердің оқтарынан сақтану үшін, олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты уа парыз іске айналды. Өз дертін айту уа түріктерге жақын болу, жағу үшін оларға түрік тілінде сөйлесуден пайдалы жол қалмады. Кім өз дұшпандарынан ажырап, түріктерге сағынып, мұңайып келсе, оларды түріктер қанатының астына алып, қауіптен құтқарады; олармен бірге басқалар да қамқорлық, пана табады» деп жазады (Қашқари, 2007: 2/28).

Бұл асыл сөздер әрдайым түркі шешендігінің аса жарқын үлгісі болып қала бермек.

Түркі әлеміне енетін мемлекеттер өсіп-өркендеген сайын, түркітану ғылымы неғұрлым дамыған сайын Махмұд Қашқаридың бұл ғылыми еңбегінің маңызы арта түсетіні сөзсіз.

Ұлы ақын, күншығыс мұсылмандарының рухани ұстазы, философ, діни қайраткер Қожа Ахмет Йассауи өзінің «Диуани хикмет», «Мират-ул Қулуб», «Пақырнама» атты шығармаларымен софилық дүниетанымның негізін қалаушы ойшыл ретінде әлемге әйгілі болды. «Қожа Ахмет Яссауи түркі халықтарының жаңа исламдық өркениеттегі халықтық ағымының арнасын анықтап берді. Ол жаңа діни идеологияны тәңірлік шамандықпен, зорастризммен біріктіре отырып, қоғамдық-әлеуметтік санаға сіңіруде көп еңбек етті» деп жазады А.Сейдімбеков (Сейдімбеков).

Қожа Ахмет Йассауи қайтыс болғаннан кейін көп жылдар өткен соң, XIV ғасырдың аяғында қылышынан қан тамған қаһарлы Әмір Темірдің бұйрығымен ақынның қабірінің басына көне түркі архитектуралық ескерткіштерінің жауһары болған ғажайып кесене тұрғызылды.

«Диуани Хикмет» кітабында Қожа Ахмет Йассауи өзінің бала күнінен қартайғанға дейінгі өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады. Қара халықты билеп отырған хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын баян қылады. «Диуани Хикмет» (Даналық кітабы) сол кездегі қалыптасқан дәстүрге сай араб не парсы тілінде емес, қыпшақ диалектілерімен көне түркі тілінде жазылған. Біздің заманымызға бұл кітаптың түпнұсқа қолжазбасы емес, XV-XVI ғасырлардағы көшірмесі ғана жетті. Даналық кітабы 11 немесе 12 буынды төрт тармақты өлеңмен жазылған. Қожа Ахмет Ясауи түркі тілдерінің жазбаша шығармалар тудырудағы көркемдік әлеуетін ашып көрсетіп, түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасады.

«Диуани Хикмет» кітабының М. Жармұхамедұлы қазіргі қазақ тіліне аударған хикметтеріне назар салып көрейік:

«Бісіллә» деп баян еттім хикмет айтып,
Шәкірттерге дүр мен гауһар шаштым міне.
Жанды жалдап, қайғы шегіп, қандар жұтып,
Мен «дәптер сәни» сөзін аштым, міне.

Қайда жүрсең көңіл жұмсақ, сыпайы болғыл,
Көре қалсаң мүсәпірді дәмдес болғыл.
Махшар күні құзырына жақын болғыл,
Менменсінген халайықтан қаштым, міне.

Үмбет болсаң, ғаріптерге жақын болғыл,
Аят, хадис айтқандарға құлақ салғыл.
Ырзық берсе, тағдырға қанағат қылғыл,
Қанағат қылып сауық шарабын іштім, міне.

Мәдинеге Расул барып, болды ғаріп,
Ғаріптікте бейнет тартып, болды ғашық.
Жапа тартып, жаратқанға келгені анық,
Ғаріп болып, ауыр жолды бастым, міне.

Ақылға ерсең ғаріптерді мейіріммен сүй,
Мұстафадай елді кезіп, жетімді жый.
Дүниеқоңыз, пасықтардан бойыңды тый,

Бойым тыйып дариядай тастым, міне (Қожа Ахмет
Йассауи).

Шешендік дәстүрмен өз оқырманына арнау сөз айтып отырған ақынның бұл өлеңдерінен сезімтал, қайырымды, жаны таза ақынның менменсіген, дүниеқоңыз пасық адамдардан қашатынын, мүсәпір, ғаріп жандарға, жетім-жесірге жаны ашып, қамқорлық жасайтынын байқаймыз. Бұл өлеңдерден исламды адамның рухани тазаруының жолы деп білетін, ел-жұртты имандылыққа, ізгілікке, қайырымдылыққа шақырған ұлы гуманист ақынның бет-бейнесін көреміз.

Түркі ғұламасы, ұлы ақын Жүсіп Баласағұни философия, әдебиеттану, тіл білімі, математика, медицина, астрономия, астрология, өнертану тағы басқа ғылым салаларының дамуына зор үлес қосты. Әлемдік әдебиет пен мәдениет тарихында Жүсіп Баласағұнидың есімі өзінің ең басты мұрасы «Құтадғу білік» («Құтты білік») дастаны арқылы қалды. Бұл дастанды ақын 1070 жылы жазып бітіріп, «хандардың ханы» Қарахан мемлекетінің негізін салушы Сүлеймен Арслан ханға тарту етеді. Бұл шығармасы үшін хан Жүсіп Баласағұниға «хас хажиб» - «бас уәзір» немесе «ұлы кеңесші» деген лауазым берген.

Дидактикалық-этикалық сарындағы жазылған бұл дастандағы басты идея – түркілердің бақытты да берекелі, әділетті қоғамын құру. «Адам жайлы баяндайын енді мен, Қадір тапқан ақыл, білім, иесімен» дейді ақын (Баласағұн, 2007: 5/75). Соған орай шығармада жеке адамның қадір-қасиетін, отбасының бірлігін насихаттайтын, мемлекет құру, ел басқару мәселелерін, билеушілердің қанағатшыл, әділетті болуын көздейтін ұстанымдарды баяндайды. Қара қылды қақ жарған әділ, мүсәпір жандарға қамқор бола білетін ел басқарушы туралы ол былай деп жазады:

Заң алдында бәрі бірдей мен үшін,
Кесем әділ. Болмайды ешбір келісім...
Біл, әділ заң – басқарудың тұғыры,
Бегі әділ ме?! Берік елдің жұлыны!
Бек елінде тура заңды ұстаса,

Бар тілекке жетер қолы қысқасы (Баласағұн, 2007: 5/44).

Жалпы, ел басқарушы бектерге жоғарғы талап қою түркі елдерінде бұрыннан бар дәстүр.

Жүрсін бектер бес нәрседен алыстап,

Жақсы атымен, дақ тигізбей намысқа.

Ұшқалақтық – бірі, екіншісі – сарандық,

Үшінші – ашу, оған егіз надандық.

Қырсығың сор, бетті жер қып жүргізер,

Бесінші – өтірік, жерге тірі кіргізер!

Бек бұлардын бойын аулақ ұстасын,

Атын сақтап, бақса сөздің нұсқасын.

Ең қорлығы – өзімшілдік, залымдық,

Өзімшілдік – торланғаны бағыңның (Баласағұн, 2007: 5/213).

Ал, адамның қадір-қасиеті, ар-ұяты туралы ақын былай деп жырлайды:

Ұяты бар адамдар пәк, момын да,

Ұятты іске тигізбейді қолын да.

Күшті болса кімде ұят құрыштай,

Сақтар арын, арамды орып қылыштай.

Кімге тәңір берсе ұят, намысты,

Оған қоса берген құт, даңқты!

Барша арманнан сақтаса, ұят сақтайды,

Игі іске бастаса ұят бастайды.

Ұят – қасиет, нұр құяды ер өңіне,

Сүйрейді ұят ізгіліктің төріне (Баласағұн, 2007: 5/209).

«Қазақ шешендік сөздерін зерттеген ғалымдар шешендік сөздерге Ж. Баласағұн, А. Иассауи, А. Иүгінеки айтқан даналық сөздер тәрізді дидактикалық сарындағы шығармаларды жатқызады. Дидактикалық туындылардың негізгі міндеті – философиялық, моральдық-этикалық және діни идеяларды көпшілікке уағыздау, насихаттау, ғибрат айту арқылы жеткізу болып табылады» деп жазады Г. Қосымова (Қосымова, 2005: 90). Шығармаларды хатқа түсіп, келер ұрпаққа алғашқы жазылған күйінде жеткен ғұлама ғалымдармен қатар, сол дәуірде қазақтың шалқар даласында өлең-жырларын, толғауларын, шешендік сөздерін ауызша айтып, ел арасына таратқан небір дүлдүл шешендер, ақындар, батырлар мен билер де болды. Сондықтан Орта ғасырларда түркі даласында шешендіктің жазба да, ауызша да түрлері молынан жасалған..

Пайдаланылған Әдебиеттер

<http://bilim-all.kz/article/2268-Diuani-hikmet>.

Әбу Насыр Әл-Фараби. IV т. Философия. "Мәдени мұра" мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары бас редакциясының алқасы, М.С. Әшімбаев, кеңес төрағасы, Ә.А. Асқаров, жауапты хатшы. http://kitap.kz/reader/abu_nasyr_al_farabi_iv#

Әбунасыр әл-Фараби (1974). Трактат және өлеңдер (ауд. А. Нысаналин). Алматы..

Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық (2007). 5-т. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік/ Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Қ. Егеубаев. Алматы. «Таймас» баспа үйі.. 536 б.

Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 2 т. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Қ. Егеубай. Алматы. «Таймас» баспа үйі. 2007. 592 б.

Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 3 т. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Қ. Егеубай. Алматы. «Таймас» баспа үйі. 2007. 532 б.

КЕЛІМБЕТОВ, Немат (2005). Ежелгі дәуір әдебиеті. Қазақ әдебиеті бастаулары. Алматы. Атамұра. 336 б.

Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Қазақ тіліне аударған М. Жармұхамедұлы. 1-6 хикметтер.

ҚОСЫМОВА, Г. (2005), Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 296 б.

СЕЙДІМБЕКОВ, А. «Елтұтқа» кітабы. «Тарихи тұлғалар» кітабы Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 6 том. <http://www.kazinform.kz/kaz/article/2182932>

